

yüksek memurların tayinleri karşılığında şaha para vermeleri beklenir, valiliklere ve gümrük gibi gelir getiren dairelere en çok para verenler tayin edilirdi. Meşrutiyetin ilânıyla Meclis-i Şûrâ-yı Millî ortaya çıktı; bakanlar milletvekilleri arasından seçiliyordu.

Ağa Muhammed Şah zamanında Kaçar ordusunun büyük bir kısmını, çoğunlukla Türkler'in oluşturduğu yarı muntazam atlı aşiret kuvvetleri meydana getiriyordu. Bunlar İran ordusunun en bahadır askerleri sayılırdı. Piyadeler ise daha çok köylülerden müteşekkildi; başlıca silâhları ise tüfekti ve bunun için kendilerine tüfekçi deniliyordu. İlk zamanlarda sayıları az olan eğitilmiş askerlerin de önemli kısmını Kaçar gençleri oluşturuyordu. Dâimî ordunun askerleri maaşlı iseler de paralarını çok defa vaktinde alamazlardı. Kaçar ordusunda modernleştirme hareketlerini 1807'de Fransız subayları başlatmıştı; fakat ne onlar ne de onlardan sonra gelen İngiliz, Avusturya ve Rus askerî heyetleri başarı kazanabilmişlerdir. 1851'den itibaren yeni kurulan dârülfünunda subayların eğitime başlandıyla da devlet hazinesinin yetersizliği yüzünden bu teşebbüs sonuçsuz kaldı. Neticede Kaçarlar eğitilmiş, silâhları mükemmel ve asker sayısı yüksek dâimî bir ordu kuramadılar.

İlk Kaçar hükümdarları zamanında gelirler giderleri karşılayabiliyordu; fakat Nâsirüddin Şah döneminde durum değişti. Halefi Muzafferüddin Şah'ın veziri Emînüddele malî sistemi yeniden düzenlemeye çalıştı ve bu arada halkın devamlı şikâyeti üzerine bakır para tedavülünden kaldırıldı; fakat önemli bir başarı sağlanamadı. 1911'de Amerikalı maliyeci Morgan Shuster hazinedarbaşı tayin edilerek kendisinden malî durumu düzene sokması istendiyse de Shuster, Ruslar'ın baskısı yüzünden ülkesine dönmek zorunda kaldı. Gelir kaynaklarının başlıcalarını toprak vergileri, gümrük resimleri, esnaf ve tâcirlerle hamam ve kervansaraylardan alınan vergiler, darphâne ve posta gelirleri oluşturuyordu. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa ile ticarî münasebetler geliştiği için gümrük gelirleri fazlalaşmış ve bunların hepsinin önüne geçmişti. Ayrıca "sâdirât" denilen fevkalâde vergiler vardı. Gelirler giderleri karşılayamadığı için İngilizler'e ve Ruslar'a para karşılığında bazı imtiyazlar verildiği gibi onlardan büyük miktarlarda borç para alınmıştır. Verilen imtiyazların pek çoğu uygulanamamış, uygulanabilenler de

gereğinden geniş tutulmaları sebebiyle ülke için çeşitli açılardan sakıncalı olmuştur. 1901'de verilen imtiyazla İngilizler'in sekiz yıl sonra Basra körfezinden 125 mil mesafede bol miktarda petrol bulmaları hükümetin yüzünü güldürmüştü de I. Dünya Savaşı'nın çıkması, İran'ın payına düşecek petrol geliriyle sıkıntılarını hafifletmesini engellemiştir.

İran'da iktisadî hayatın dayandığı tarım ekonomisi savaşlar ve kötü idarecilerin baskısı yüzünden gerilemişti. Toprakların çoğu "erbâb" denilen kişilerin elinde bulunuyordu. Şehirlerdeki halkın pek çoğu orta sınıfı meydana getiren esnafla zenaatkârlardan müteşekkildi. Avrupa sanayi mâmulleri İran'ın iktisadî hayatında sarsıcı bir rol oynamışsa da orta sınıfın önemini azaltmamıştır. Tâcirler ise özellikle Türkiye ve Hindistan ile kervan ticareti yapıyorlardı. 1800 yılında imzalanan bir antlaşmaya göre İran limanlarında oturan İngiliz ve Hint tâcirleri gümrük vergisi vermekten muaf tutuldular, Ruslar da Türkmençay Antlaşması ile önemli imtiyazlar elde ettiler. Rusya ile yapılan ticarette ihracat ve ithalât hemen hemen birbirine denkti. Sonuç olarak Avrupa ülkeleriyle münasebetlerin artması ticareti geliştirmiştir.

Yine Avrupalılar'la münasebetlerin sıklaşması neticesinde şer'î mahkemelerin yanında sivil (örfî) mahkemeler kuruldu. Sivil mahkemelerde devlete karşı işlenmiş suçlara bakılıyordu. Bu dönemde sivil mahkemelerden başka sadece ticarî davalara bakan ticaret mahkemeleri de kurulmuştur. İran hükümeti, diğer alanlarda olduğu gibi sivil mahkemelerin açılmasında da Osmanlılar'ı örnek almıştır. Feth Ali Şah zamanında tıp tahsili için Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir; bu sırada kendi hesaplarına gidenler de görülmekteydi. Aynı dönemde Batı'dan gelen misyonerler İran'ın çeşitli şehirlerinde okul ve hastahaneler açtılar. Bunun dışında dinî hüviyetleri olmayan yabancılar tarafından özel okullar açıldı. Taki Han'ın gayretiyle 1851 yılında kurulan dârülfünunun hocalarının çoğu Avusturyalılar'dan oluşmuştu. Burada subaylara ve sivil öğrencilere tıp, aritmetik, geometri, astronomi ve fen dersleri veriliyordu. İlk matbaa Tebriz'de kurulmuş (1816) ve öncelikle Velihaşt Abbas Mirza'nın Tebriz'de iken Rusça ve diğer yabancı dillerden Farsça'ya tercüme ettirdiği askerlik sanatıyla ilgili kitaplar basılmıştır. *Rûznâme-i Veķâyî-i İttifâkiye* adlı ilk gazete de Tahran'da 1850'de yayımlanmıştır. Ka-

çar Devleti, bünyesinde gerçekleştirdiği büyük değişikliklerle modern bir devlet olma yoluna girmiş ve bunda Osmanlılar'ın Tanzimat hareketlerini örnek alması önemli rol oynamıştır. Bu arada "tanzimat" kelimesinin "tanzimât-ı hasene" şeklinde kullanıldığı görülür.

BİBLİYOGRAFYA :

Mirzâ Hafîl Mar'âşî, *Mecma'u't-tevârih* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1328 hş., s. 98, 149, 152; M. Emîn Gülistâne, *Mücmelü't-tevârih* (nşr. Müderris-i Razavî), Tahran 1320 hş., s. 176, 288, 292, 331, 361; M. Hâşim Âsaf, *Rüstemü't-tevârih* (nşr. Muhammed Müşîrî), Tahran 1348 hş.; M. Ca'fer Hürmüci, *Haķā'iku'l-aḥbâr-i Nâşîrî: Târih-i Kâcâr* (nşr. Seyyid Hüseyin Hidivcem), Tahran 1344 hş.; M. Hasan İ'timâdüssaltana, *Şadrü't-tevârih* (nşr. Muhammed Müşîrî), Tahran 1349 hş.; Cevdet, *Târih*, XI-XII, tür.yer.; Lutfî, *Târih*, I-IV, tür.yer.; S. J. Malcolm, *History of Persia*, London 1815, I-II, tür.yer.; N. Curzon, *Persia and Persian Question*, London 1892; Abdullah Müstevfî, *Şerh-i Zindegânî-i Men yâ Târih-i İctimâ'î ve İdârî-i Devre-i Kâcâriyye*, Tahran 1956-57, I-II; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihî*, Ankara 1961, V, 38, 45, 72, 119, 194; VI, 236, 257, 259, 263; VII, 262; ayrıca bk. İndeks; Emîr Gîlânşâh, *Yek Şad u Pincâh Sâli Saltanat der İran*, Tahran 1963; Ali Asgar Şemim, *İrân der Devre-i Saltanat-ı Kâcâr*, Tahran 1965; P. K. Hitti, *A Short History of the Near East*, New York 1966, s. 187-198; F. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864-1914*, New Haven 1968; Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1875-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley-Los Angeles 1969, tür.yer.; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London 1969; a.mlf., "Persian Trade Under the Early Qajars", *Islam and the Trade of Asia* (ed. D. S. Richards), Oxford 1970, s. 215-244; a.mlf., *Qājār Persia*, Austin 1987; a.mlf., "Kādjar", *El²* (İng.), IV, 387-399; A. Bausani, *The Persians* (trc. J. B. Donne), London 1971, s. 164-181; *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925* (ed. E. Bosworth - C. Hillenbrand), Edinburgh 1983; G. R. G. Hambly, "Iran During the Reigns of Fath 'Alî Shâh and Muḥammad Shâh", *CHIr*, VII, 144-173; a.mlf., "Agha Mohammad Khan and The Establishment of the Qajar Dynasty", *JRCAS*, L (1963), s. 161-174; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara 1992; a.mlf., "Kādjar", *El²* (İng.), IV, 387; Mirza Bala, "Kaçar", *İA*, VI, 33-38; S. Bakhsh, "Administration", *Elr*, I, 462-466.

FARUK SÜMER

Kültür ve Medeniyet. Kaçarlar devri, gerek kültür gerekse sanat açısından İran için bir geçiş dönemi olarak kabul edilir. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, telgrafın gelişi, mabtaanın kurulması, Avrupalı hocaların öğretiminde dârülfünunun açılması, ilk gazetenin çıkışı ve Fransızca başta olmak üzere yabancı dillerden yapılan tercümeler gibi birçok faaliyet bu gelişmeyi hızlandırmıştır. Bu dönemde ilân

KAÇARLAR

edilen meşrutiyet ise kültür ve sanatta da yeni bir değişimin yaşanmasına yol açmıştır.

İlim ve sanatın yaygınlık kazanmasında matbaalar son derece etkili oldu. İlk defa 1816 yılında Tebriz'de, daha sonra sırasıyla Tahran, Şiraz, İsfahan ve Urmiye'de faaliyete geçen matbaalar başta kitaplar olmak üzere çeşitli gazete ve dergilerin sayısının hızla çoğalmasında sağladı. 1837'de Mirza Sâlih tarafından çıkarılan isimsiz ilk gazetenin ardından 1851'de *Rûznâme-i Vekâyi-i İttifâkıyye* adıyla birincisinin devamını niteliğinde haftalık ikinci bir gazete çıkarıldı. Bu iki resmî nitelikli gazetenin ardından ülkenin çeşitli şehirlerinde özel veya resmî birçok gazete ve dergi yayımlandı.

Kaçarlar devrinin edebiyat açısından önemi ise bu döneme ait şair ve yazarların eski üslûbu denemeleri olmuştur. Kaçar hânedanının yedi hükümdarından dördünün şiir ve edebiyata ilgi duyması ve şiir yazması dönemin edebî çalışmalarını yönlendirdi. Daha Feth Ali Şah'ın hükümdarlığı sırasında saray şiiri doruğa ulaşmıştı. Şihâb-ı İsfahânî, Fûrûğî-i Bistâmî, Sürûş-ı İsfahânî, Kaânî-ı Şîrâzî, Yağmâ-i Cendekî, Mahmud Han Melikû's-şuarâ ve kadın şair Zerrîntâc Kurretülayn dönemin önde gelen şairleridir. Nesirde de münşilerin öne çıktığı görülür. *Maḥzenü'l-inşâ'* adlı eseriyle Mirza Muhammed İbrâhîm, *Bedâ'iy-i Nigâr* ve *Keşfü'l-ğarâ'ib* (*Risâle-i Mecdiyye*) adlı çalışmasıyla tanınan, aynı zamanda iyi bir hattat olan Mecdü'l-Mülk dönemin münşilerindendir. Ayrıca Batı ile ilişkiler, roman ve tiyatro gibi edebî türlerin İran'a girmesini sağladı. Batılı tarzda ilk roman *Hikâyât-ı Pîr ve Civân* adını taşıyordu. Tiyatronun başlaması ise daha çok Molière'in eserlerinin tercümesiyle olmuştur.

Tarih, felsefe ve dinle ilgili kitapların yazım ve yayımında da Kaçarlar dönemi önemli bir yere sahiptir. Bu dönemin tarihî kaynakları arasında sayılan birçok kitap telif edilmiştir. Abdürrezzâk Bîg'in *Me'âşir-i Sulţânî'si*, Cihangir Mirza'nın bu eseri genişleterek yayımladığı *Târîh-i Nev'i*, Mirza Sâdık'ın Feth Ali Şah dönemi olaylarını anlattığı *Târîh-i Cihân-ârâ'si*, Mirza Takî Sipehr'in yazdığı *Nâşihü't-tevârîh* ile bir grup çalışması olan *Târîh-i Kaçariyye* ve Rızâ Kulî Han Hidâyet'in *Ravzatü's-safâ-yi Nâşirî* adlı eseri bunlar arasında sayılabilir. *Târîh-i Tebrîz* ve *Muntazam-ı Nâşirî* de bu dönemde kaleme alınmıştır. Tezkire tarzı kitap telifin-

de Kaçarlar devrine ait eserler arasında Muhammed Sâdık'ın *Zinetü'l-medâ'iyih'i* ve *Tezkire-i Encümen-i Hâkân'ı*, Rızâ Kulî Han'ın *Mecma'u'l-fuşâḥâ'* ve *Riyâzû'l-ârifîn'ı*, ansiklopedik biyografi çalışması sayılan ve Nâsirüddin Şah'ın emriyle bir grup âlim tarafından hazırlanan *Nâme-i Dânişverân* zikredilebilir. Ayrıca bu tarzda *Ravzâtü'l-cennât*, *Genc-i Dâniş* ve *Bustânû's-seyâḥa* adlı eserler de bu dönemde yazılmıştır. Felsefe alanında Molla Sadrâ ekolünün takipçileri çalışmalarını sürdürmüştür. *Manzûme-i Sebzvârî* ve *Enşârü'l-hikem* yazarı Molla Hâdî-yi Sebzvârî bu ekolün en iyi temsilcisidir. Âkâ Muhammed Rızâ Kumşêi, Âkâ Ali Zenzevî ve Mirza Ebû'l-Hasan Çilve dönemin diğer filozofları arasında yer alır.

Kaçarlar döneminin dikkat çeken bir başka yönü de siyasi düşünce alanındaki yazılarda özellikle Batı tesirinin ortaya çıkışıdır. Bu türün bilinen ilk eseri Abdüllatif Mûsâvî Şüsterî'nin *Tuḥfetü'l-âlem* adlı kitabıdır. Ancak bu tür kitapların çoğu yazarlarının Batı'daki görevleri sırasında kaleme alındığından seyahat yazıları tarzındadır. Mirza Ebû Tâlib Han'ın Fransa, Güney Avrupa ve Osmanlı Devleti topraklarında gördüklerine dair kaleme aldığı Arapça *Mesîre Tâlibî fî Bilâdi Efrençî'si*, Avusturya, Fransa ve İngiltere'ye gönderilen Âcûdanbaşî Hüseyin Han'ın maiyetindeki Abdülfettâh Han Germrûdî'nin onun izlenimlerini kaleme aldığı *Sefernâme-i Âcûdanbaşî'si*, Paris büyükelçiliği sekreteri Hüseyin Serâbî'nin yazdığı *Maḥzen-i Vekâyi'* gibi eserler siyasi düşünce içerikli seyahatnâme özelliği taşımaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Nâsirüddin Şah'ın Avrupa'ya yaptığı seyahati bir seyyah olarak bizzat rapor etmesi bu tür kitaplara yaygınlık kazandırdı. Hacı Pirzâde, Mirza Muhammed Hüseyin Ferahânî, Ferhad Mirza ve Muînûs-saltana'nın seyahatnâmeleri bunlar arasında dikkat çekici örnekleri oluşturur. Ayrıca özellikle yurt dışında bulunan birçok devlet ve ilim adamının siyasi yazıları da Kaçarlar döneminde etkili olmuştur. Bunların en önemlileri, Londra'da çıkarıldığı *Kânûn* adlı gazeteyle ilgi çeken ve risâlelerinde İran'ın Batı medeniyetini benimsemesi, hukuk ve adalet alanında reform yapılması temalarını işleyen devlet adamı Nâzîmüddeve Malkum Han, liberal görüşleriyle *Kitâbçe-i Benefş* adlı eserin sahibi Mirza Yûsuf Han Müsteşârüddeve, *Mesâlik-i Muḥsinîn* ve *Mesâ'ilü'l-hayât* adlı eserlerin müellifi olup uzun süre bulunduğu Rusya'nın etkisin-

de kalan ve Talibov diye bilinen Mirza Abdürrahman Tebrîzî ve Cemâleddîn-i Efğânî'dir. Nâsirüddin Şah'ın kraliyet yayın dairesini kurması özellikle yenileşme yolunda tarih, coğrafya ve edebiyat alanında birçok ilim adamının bir araya gelmesini sağladı. Daire *Mir'âtü'l-Büldan*, *Muntazam-ı Nâşirî* ve *Maḥla'u's-şems* gibi çalışmalar ortaya koymuştur.

Kaçarlar devrinin hemen başında Feth Ali Şah zamanından itibaren İran'da etkin bir mimari yapılanma meydana gelmiştir. Dönemin en önemli yapıları arasında yer alan Kazvin, Zencan, Simnân ve Tahran'daki Mescid-i Şâh camileriyle dinî mimarinin ve Tahran'daki Gülistan Sarayı, Tahran'ın dışında yazlık Kasr-ı Kaçar, Karac'daki Süleymaniye Sarayı, Tahran-Tebriz yolu üzerinde Sultânîye Sarayı, Kâşân'da ilâvelerin yapıldığı Bağ-ı Fîn ile de diğer mimari türünün örnekleri verilmiştir. Nâsirüddin Şah döneminde Avrupa ile olan yakın ilişki mimaride de etkisini göstermiştir. Bu devrin dinî mimarisinin iki tipik örneğini Tahran'daki Mescid-i Sipehsâlar ve Şiraz'daki Mescid-i Nasrûlmülk teşkil eder. Aynı zamanda camilere bitişik olarak medreseler, ayrıca Kum ve Meşhed gibi dinî merkezlerde muhteşem türbeler inşa edilmiştir. Meşhed'de İmam Rızâ, Kum'da Fâtîma-i Ma'sûme, Rey'de Abdülazîm, Mâhân'da Ni'metullâh-ı Velî, Şîrâz'da Mîr Muhammed ve Şâh-ı Çerâğ bu türbeler arasında sayılır. Kaçarlar döneminde şehir girişlerinde yapılan kapılar da mimari özelliklere sahiptir. Bunlardan Simnân'ın kuzey kapısı Darb-ı Kûşk, Tahran'daki Dervâze-i Kazvîn ve Dervâze-i Bağ-ı Millî en güzel örneklerdir. Bunun yanında tâziyelerin okunduğu yapılar olan tekyeler de bu dönemde inşa edilmiştir; bunlardan sadece Kirmanşah'taki Muâvinülmülk Tekyesi ayakta kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Browne, LHP, IV, 444-487; Hafez Farman Farman, "The Forces of Modernization in Nineteenth Century Iran: A Historical Survey", *Beginnings of Modernization in the Middle East* (ed. W. R. Polk - R. L. Chambers), London 1968, s. 119-151; Yahyâ Âryânpur, *Ez Şabâ tâ Nimâ*, Tahran 2535 şş., I, 79-203; B. Alavi, "Critical Writings on the Renewal of Iran", *Qajar Iran* (ed. E. Bosworth - C. Hillenbrand), Costa Mesa 1983, s. 243-254; Leyla Deeba, "Art of the Qajars", *Arts and Islamic World*, London 1985, III/2, s. 29-32; P. Avery, "Printing, Press and Literature in Modern Iran", *CHIr*, VII, 815-869; J. Scarce, "The Art of Eighteenth to Twentieth Centuries", a.e., VII, 910-930; Bânû Nusret Tecrübekâr, *İran Edebiyatında Şiir: Kaçarlar Devri* (trc. Mehmet Kanar), İstanbul 1995; R. Hillenbrand, "Architecture, VI. Safevid to Qajar", *Elr*, II, 349.

RIZA KURTULUŞ